

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΒΥΖΑΝΤΙΑΚΑ

Τόμος 21ος

Γεώργιος Αραμπατζής

«Βοιωτούς ονομάζειν»

Σημειώσεις για την πολιτική φιλοσοφία της Άννας Κομνηνής

ΑΝΑΤΥΠΟ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2001

Κάπου στην *Αλεξιάδα*¹, στο περίφημο δηλαδή ιστορικό έργο της προγκύτισσας Άννας Κομνηνής, κόρης του αυτοκράτορα Αλεξίου Α' Κομνηνού, αφήγηση της βασιλείας του πατέρα της, αλλά και πανηγυρικός του, η συγγραφέας δικαιολογείται για κάποια κακόηχα ονόματα που χρησιμοποιεί, επικαλούμενη τον Όμηρο προς υπεράσπιση της· γράφει: «Τάπος δε ούτος εγγίς της Βοούσης· ονόματα δε ταῦτα των εν τοις μέρεσιν εκείνοις τάπων. Καί μεμνέσθω μηδείς ἡμῖν τοιοῦτους χρομένους ονόμασι βαρβαρικοῖς καὶ σφ' ὧν ἔστι το ὕφος της ιστορίας καταμαίνεσθαι· οὐδέ γαρ οὐδ' Όμηρος ἀπηξίωσε Βοιωτοῖς ονομάζειν καὶ τινες βαρβαροῦδεις νήσους δια την της ιστορίας ακρίβειαν» (Χ, 8, 1). Πρόκειται για ένα σχόλιο σχετικά γνωστό, από το γεγονός και μόνο ότι το αναφέρει ο Κρουμπάχερ στο κεφάλαιο που αφιερώνει στην Άννα Κομνηνή, όπου και σημειώνει ότι «το ιδεώδες της Άννης είναι ο αττικισμός» και ότι σε αντίθεση προς την «βυζαντινήν και εκκλησιαστικὴν συνήθειαν», η συγγραφεύς «αναστρέφεται ἐντὸς του γνησίου ἀνθρωπισμοῦ»². Νεώτεροι μελετητές αμφισβήτησαν μία τέτοια συσχέτιση με τον ἀνθρωπισμό³. Είναι ἀλήθεια πάντως ότι στην *Αλεξιάδα* συναντούμε διαρκῶς παραπομπές στην αρχαία ἐλληνικὴ γραμματεία. Πολύ χαρακτηριστικὰ, τὸ ἔργο ἀρχίζει με μία παράθεση αποσπάσματος ἀπὸ

1. Στην εργασία μας, ἐδὼ, θα χρησιμοποιήσουμε τὴν ἔκδοση Anne Comaène, *Alexiade (Règne de l'empereur Alexis I Comaène)*, ἔκδοση καὶ μετάφραση στὰ γαλλικὰ τοῦ Bernard Leib, S.J., Paris, Les Belles Lettres, Collection Byzantine, σὲ 3 τόμους: τ. I (βιβλία 1-4), 1937, CLXXXII + 178 σσ., τ. II (βιβλία 5-10), 1943, 246 σσ., τ. III (βιβλία 11-15), 1945, 306 σσ. Οἱ παραπομπές θα γίνονται με βάση τὴν διαίρεση σὲ βιβλία, κεφάλαια καὶ χωρία.

2. Πβλ. Καρλ Κρουμπάχερ, *Ιστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, Γεν. ἐισαγ. Ν.Β. Τσιμαδάκη, μπηρ. Γ. Σιμησιόπου, τ. I, Αθήνα, Πάπυρος, 1955, σ. 283 καὶ σημ. 1.

3. «Ο ἀνθρωπισμὸς δὲν εἶναι μόνον ἀρχαιομάθεια καὶ στρέψη πρὸς τὴν γλῶσσαν καὶ τὸ ὕφος των ἀρχαίων καμένων. Εἶναι μία καθολικὴ ἀπόρνησις τῆς μεσαιωνικῆς κοσμοθεωρίας καὶ των δεσμών της, στηριζομένη εἰς τὸν διανοητικὸν καὶ αισθητικὸν πλουτισμὸν τῆς ἀρχαιότητος. Τοῦτο ὅμως δὲν ἐκτόνισθη νὰ εἴπωμεν ἐν γένει δια τοὺς βυζαντινοὺς ἀρχαιομαθεῖς καὶ διὰ τὴν Ἄνναν τὴν Κομνηνὴν... Ο Κρουμπάχερ παρατήρησεν ὀρθῶς τὴν ἀρχαιομάθειαν τῆς Ἄννης, ἀλλ' ὁβσείμας, κατὰ τὴν γνώμην μου, ἀπεκάλεσε τὴν ἀρχαιομάθειαν ταύτην ἀνθρωπισμὸν». R. Katicic, «Ἡ ἀρχαιομάθεια καὶ τὸ ἐπὶ τὸν πνεῦμα εἰς τὴν *Αλεξιάδα* τῆς Ἄννης τῆς Κομνηνῆς», *Εστ. Ἐτηρ. Βιβλ. Σπουδ. ΚΘ*, 1959, σ. 86.

τραγικό συγγραφέα, τον Σοφοκλή, και τελειώνει με έναν άλλο τραγικό, τον Ευριπίδη. Η συγγραφέας, ήδη από το περίφημο «Προοίμιο»⁴ του βιβλίου της, κάνει γνωστά τα αναγνώσματά της: έχει διαβάσει Πλάτωνα και Αριστοτέλη (Πρ. I, 2), ενώ παραθέτει και ολόκληρη πρόταση από τον Πολύβιο (Πρ., I, 3). Οι πιο συχνές αναφορές όμως της Αλεξιμάδας γίνονται στο ομηρικό έργο⁵. Η ίδια, σε κάποια στιγμή προσωπικής εξομολόγησης, εμφανίζεται να μιλάει στον εαυτό της με το ομηρικό «*Τέτλαθι δὲ καρδίῃ· καὶ κύντερον ἄλλο ποτ' ἔτλης*» (XIV, 3, 6) — «*Ἀντίξε καρδιά μου, τόσα ἀντίξεις μέχρι τώρα*». Να υπενθυμίσουμε, εδώ, ότι οι εκφράσεις αυτο-λύπησης και θλίψης είναι πάρα πολύ συχνές στην Κομνηνή, ίσως επειδή η περιγκλίπσσα, ή η «καισαρίσσα» σύμφωνα με το αξίωμα του συζύγου της Νικηφόρου Βρυέννιου, αν και πρωτότοκη και «πορφυρογέννητη», αναγκάστηκε να ξεχάσει τον θρόνο, που σχεδίαζε να κρατήσει για τον εαυτό της και τον σύζυγό της, και που κέρδισε ο αδελφός της Ιωάννης· μετά από το θάνατο του πατέρα της οδηγήθηκε στο περιθώριο, ξεχασμένη από τους περισσότερους όπως λέει και η ίδια με πικρία⁶.

4. Για το «Προοίμιο» της Αλεξιμάδας, βλ. την ανάλυση του Αθ. Καμπύλη, «Zum "Program" der Byzantinischen Historikerin Anna Komnene», *Δώρημα Hans Diller, Zum 70. Geburtstag. Dauer und Überleben des Antiken Geistes, Griechische Humanistische Gesellschaft*, Αθήνα 1975, σσ. 127-146.

5. Ενδεικτικά αναφέρουμε: ο Κάισαρ Δούκας απειθύνει σε κάποιον που συναντά στο δρόμο το ομηρικό «*τις πόθεν εἰς ἀνδράσις*» (II, 6, 6) — ο Γεώργιος Παλαιολόγος ονομάζεται «*τετραπλήτης*», όπως δηλαδή αποκαλεί ο Όμηρος τον Άρη (II, 10, 2) — στο στρατόπεδο πριν από την μάχη, όταν όλοι κοιμούνται αλλά όχι και ο αυτοκράτορας, διαβάζουμε: «*ἀλλὰ στεί νύξ κατέλαβεν, ἄλλοι μὲν γὰρ θοοὶ τε καὶ ἀνδρες ὑπνοκορυσταί, τοῦτο δὲ τοῦ Κελλιόπης Ομήρου, εἶδον· τὸν δὲ αυτοκράτορα Ἀλέξιον οὐκ ἔχε νύκτιος ὕπνος*» (VII, 11, 1) κ. ἄ. Ακόμη και οι στίχοι βαρβάρουν η Κομνηνή βάζει ομηρικά λόγια, ίσως σε μια προσπάθεια εξόφλησης του «φρέσκου» υλικού της. Έτσι, η γυναίκα του νορμανδικού επιδρόμου Ρομανίου, Γαίτα, στους φεύγοντες στρατιώτες κρατηίζει κάτι σαν το Ομηρικό: «*μέχρι πόσον φειχθήσθι: στήτε, ἀνδρες ἴσπερ*» (IV, 6, 5) και ο τμήας Τυχάς «*το ομηρικό παῖνο ἔπος ἐδόκει λέγων "νύξ ἦδη τέλειθι, σφαθὸν καὶ νικτὶ πύθεται"*» (VII, 8, 10). Βλ. και R. Katicic, «*Ἄννα η Κομνηνή και ο Όμηρος*», *Επιστ. Εταιρ. Θεζ. Σπουδ. ἔτος ΚΖ'*, 1957, σσ. 213-223.

6. «*Εγὼ μὲν γὰρ τὰς ἑαυτῆς σιμφορίας ἀποδορόμενη, κατὰ τὸδε καιρὸς τρεῖς βασιλεῖς θρονόσας, τὸν πατέρα καὶ αυτοκράτορα, καὶ τὴν ἐμὴν δεσπότιν καὶ μητέρα καὶ βασιλίδεα, καὶ τὸν τῶν, οἱμοί, σὺζυγον καίσαρα ἐγγονίδω τοὶ πολλὰ καὶ βιβλίους καὶ θεὰ προσένδομαι...* Και τοῦτοις γὰρ ἡμᾶς κατέδωκαν οἱ κρατούντες τοὺς ἀσπῆκτοι μὲν θάποις εἶναι, ἀλλ' ἐστιγημένους τοὺς πλείους» (XIV, 7, 6). Για μια κλασσική προσωπογραφία της Άννας, βλ. G. Buckler, *Anna Comnena*, London 1929 βλ. επίσης την εισαγωγή του Leib, στην έκδοση της Αλεξιμάδας, ὁ.π., τ. I, CLXXXII σσ. Για μια θεματική ταξινόμηση του περιεχομένου της Αλεξιμάδας, βλ. Σ. Αντωνιάδης, «*Η περιγρα-*

Μια από τις βασικές διακρίσεις που εκφράζονται στο βιβλίο, για να επα-
νέλθουμε στο ζήτημα που τίθεται με το σχόλιο περί του ονόματος «βουιωτοί»,
είναι εκείνη μεταξύ βαρβάρων και βυζαντινών. Η διάκριση αυτή οφείλεται στο
γεγονός ότι το Βυζάντιο είναι, φυσικώ τω λόγω, δεσπότης των άλλων εθνών⁷.
Η θέση αυτή κυριαρχίας δημιουργεί έγχρη στους βαρβάρους, που είναι ικανοί
για κάθε βιαιότητα⁸. Κοντά σε αυτή τη διαφορά, υπάρχει και μια άλλη, αυτή
ανάμεσα στον όγλο και τους «μειζονος τύχης», και ιδιαίτερα σε όσους από αυ-
τούς τους τελευταίους είναι γεννημένοι στην αθήουσα με την πορφύρα, όπως η
ίδια. Ο όγλος δεν μπορεί να καταλάβει την πολιτική ζωή, η οποία «πλανάως
πως και υποκεκριμένως και ουδέ τοις πολλοίς γνωρίμως υπάγεται» (V, 9, 7).
Φαύλοι, επίσης, είναι και όσοι δεν μετέχουν της ελληνικής παιδείας, δεν χειρί-
ζονται μάλιστα σωστά την ελληνική γλώσσα και την ρητορική, όσο πεπαιδευμέ-
νοι αλλιώς και αν είναι. Παράδειγμα, ο καταδικασμένος ως αιρετικός, «ύπατος
των φιλοσόφων», διάδοχος του Ψελλού, Ιωάννης Ιταλός, που «περί τε την
γραμματικὴν ἐχώλειε τέχνην και του ρητορικοῦ νέκταρος ουκ ἐγείσατο» (V, 8,
6), ικανώτατος στην διαλεκτική τέχνη, αλλά «ασυνταξίας δε κακίαν και σολοι-
κισμόν αποράδην διερχόμενον παντάπασιν ουκ ἐξέφευγον» (V, 8, 8). Αντίθετα,
όσοι δίδονται ως υποδείγματα μέσα στο βιβλίο, με πρώτο τον ίδιο τον αυτο-
κράτορα Αλέξιο, αλλά και λόγιοι σαν τον Ευστράτιο Νικαίας⁹, είναι επιδέξιοι
χειριστές της γλώσσας και δεινοί ρήτορες. Δεν είναι λοιπόν περιέργο που η προ-
γνώριση, αποφεύγει τα μη ελληνογενή ονόματα και τις βαρβαρικές λέξεις, αν
και κάποια κακόχη ονόματα είναι υποχρεωμένη να τα αναφέρει «ει και το σώ-

φωή στην "Αλεξιάδα". Πως η Άννα Κομνηνή βλέπει και ζωγραφίζει πρόσωπα και χαρακτηρισμούς,
Ελληνιστ Ε', 1932, σσ. 255-276 και Γ. Μίντσας, «Το "ερωτικό" στοιχείο στην "Αλεξιάδα" της Άννας
Κομνηνής», Βυζαντινά 16, 1996, σσ. 89-142, όπου και κάποιες διανοήσεις προς την ψυχανάλυση.

7. «Φύσει γαρ ούσα δεσπότης των άλλων εθνών η βασιλεία Ρωμαίων εχθροῦς διακρίμενον ἔχει
των δούλων» (XIV, 7, 2).

8. «Οι δε αἰμασιν ἀνθρώπων λαφυρῶσι φειρόμενοι και κρείν ἀνθρώπων ἐμφορεθήηαι και λεί-
αν πολλὰς ει της φηιδότης ἐπισυνάξαι» (X, 2, 4) — «ποσόντων γαρ το βάρβαρον ἀπὸν ἔτομον προς
σφερῆς και πολέμων» (IX, 3, 3).

9. Ο Ευστράτιος Νικαίας (περ. 1050 - περ. 1120), θεολόγος και φιλόσοφος, μαθητής του Ιωάν-
νη Ιταλού, υπήρξε εννοούμενος του Αλέξιου, και σύμβουλός του στον αγώνα κατά των αιρετικών
βυζαντινών τελειώς καταδικάστηκε όπως ο δάσκαλός του ως αιρετικός. Ο αυτοκράτορας, ο οποίος
είχε πάλι ενεργό ρόλο στην καταδίκη του Ιταλού, δεν μπόρεσε να σώσει τον εννοούμενό του
Ευστράτιο.

μα της ιστορίας τούτοις καταμαίνεται» (VI, 14, 1)

Επιπλέον, το να δίνει κανείς τα σωστά ονόματα στα πράγματα, η ικανότητα δηλαδή ονοματοδοσίας είναι πράγματι τέχνη βασιλική: «εἰ γὰρ τις εἰς ἐπιστήμην καὶ τινι ὑπερτάτῃ φιλοσοφίᾳ ἀνάγοι τὴν βασιλείαν ὥσπερ τέχνην οὖσαν τεχνῶν καὶ ἐπιστήμην ἐπιστημῶν, θειμάσσοιτο ἂν καὶ τὸν ἐμὸν πατέραν οἷόν τινα ἐπιστήμονά τε καὶ ἀρχιτέκτονα ταῦτ' ἐπὶ τὴν βασιλείαν καινοτομοῦντα καὶ πράγματα καὶ ὀνόματα· πλὴν ὅσον οἱ μὲν τῶν λογικῶν ἐπιστημῶν προστάται διασαφηνίαν ταῦτα τῶν ὀνομάτων ἐφεύραντο, ὁ δ' ἐπιστημονάρχης οὗτος τῆς βασιλείας Ἀλέξιος πρὸς τὸ ξημερόν ἀπαντα τὴ βασιλείᾳ διακονόμῃτο ξενίζων πολλάκις καὶ περὶ τὴν τάξιν τῶν πραγμάτων καὶ περὶ τὴν κλήσιν τῶν ὀνομάτων» (III, 4, 3). Να παρατηρήσουμε ὅτι τὸ ἀνωτέρω ἀπόσπασμα ἀναφέρεται σὲ ζητήματα φιλοσοφίας καὶ μάλιστα πολιτικῆς φιλοσοφίας. Ὅπωςδήποτε, ἡ ονοματοδοσία εἶναι μὴ δραστηριότητα ἀντάξια τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ποὺ κατακτοῦσε τόπους, ἔφαινε πόλεις καὶ τις ὀνόμαζε (VII, 5, 3). Κατὰ λογικὴ ἐπαγωγή, ὅποιος ξέρει νὰ ὀνομάζει σωστά τα πράγματα εἶναι ἄνδρας βασιλικός (ἢ καὶ γυναῖκα βασιλική).

Δεν πρέπει λοιπὸν νὰ παρασυρθοῦμε στὴ γνώμη ὅτι ἡ συγγραφὴς εἶναι μὴ φιλολογίζουσα γλωσσολάστis, ποὺ ἔχει ἀναγῆναι ὅλες τὶς συγκρούσεις, αὐτὲς μετὰ βυζαντινῶν καὶ βυζαντινῶν, ἀλλὰ καὶ ὅλες τὶς ἄλλες, σὲ ρητορικὲς ἀντιπαραθέσεις καὶ ποὺ ζεῖ, ρεμβάζοντας κάπως, σὲ ἓνα φανταστικὸ ἀττικίζοντα κόσμον. Ἡ θεώρηση τῆς Ἄννας δὲν υπολείπεται ρεαλισμοῦ. Ἡ σκέψη ποὺ υπολανθάνει στὸ καλολογικὸ αἰσθημὰ τῆς εἶναι ὅτι πίσω ἀπὸ τὶς φαύλες λέξεις κρύβονται φαύλες πράξεις καὶ πίσω ἀπὸ τὶς φαύλες πράξεις, φαῦλοι ἄνθρωποι· αὐτὸ δὲν εἶναι ἀπλὰ καὶ μόνον ἓνα ρητορικὸ σχῆμα. Ἡ τραγικότης τῆς ιστορίας εἶναι ὅτι, «ο χρόνος ῥέων ἤθη ἀνδρῶν παντοδαπά πρὸς κακίαν ἀναφέρει καὶ πάντολμα» (I, 13, 3) — «ο χρόνος ποὺ τρέχει γεννᾷ ἄνδρες μὲ πολλὰς ῥοπὲς στὴν κακία καὶ ποὺ τα ἐπιχειροῦν ὅλα». Αἰτία εἶναι πάντα τὸ προσωπικὸ συμφέρον — ἂν καὶ συχνὰ δὲν κατορθώνεται τὸ ἐγωιστικὸ ζητούμενο —,¹⁰ ἔτσι, ποὺ οἱ συμφεροντολόγοι καὶ πρὸς τὴν κακίαν ῥέοντες νὰ εἶναι «ἀναισχύντως ποιοῦντες» (II, 10, 4). Τὰ ἐγκόσμια τα κυβερνᾷ ἡ Τύχη, ποὺ ἄλλους τοὺς υψώ-

10. «Ἀλλὰ εἴσω πως τα τοιαῦτα ἤθη τῶν ἀνθρώπων παλὴφόρα καὶ πολλὰ χροῖατα μεταλαμβάνοντα κατὰ τὰς τῶν πραγμάτων μεταβολὰς, καὶ τῶ μὲν κοινῷ οἱ τοιοῦτοι πάντες ἀξίμοροι, αὐτοῖς δὲ εἶναι ἀσφαλίστατοι τα κατ' αὐτοῖς καὶ μόνους ξημερόντα δοκονομοῦμενοι καὶ ὡς τα πολλὰ ἀποτιγχάνοντες» (I, 16, 7).

νει και άλλους τους καταβαρυσθάνει¹¹. Ωστόσο, για τον ευσεβή άνθρωπο, «της Τύχης οὐν ἐστὶ (τα) των ὑπὸ τὴν τιμωρίαν ἀνθρώπων, ἣν ἐγὼ», γράφει η Κομνηνή, «θεῖαν ψήφον εἶναι λογίζομαι, καὶ δεῖ καλεῖν ἐκείνην εἰς ἀραγὴν... ἐγὼ δὲ το παν εἰς τὴν τοῦ Θεοῦ ἀνατίθημι Πρόνοιαν» (XII, 6, 9). Εξαιτίας της τυραννίας αυτής της Τύχης, βλέπουμε το «ανωρθολογικό στοιχείο» της Ιστορίας να εκδηλώνεται με κάθε είδους συμβολισμούς: προφητείες, όνειρα, μαντείες, ή και κάθε λογής σημεία του ουρανοῦ.

Η Αλεξιάδα είναι, επίσης, ένα βιβλίο πάνω στον πόλεμο, καθώς μεγάλο μέρος της δίνει περιγραφές εκστρατειών, μαχών και συγκρούσεων, που διακόπτονται από παραδρομές-παρεκβάσεις με σχόλια και αναμνήσεις της Κομνηνής. Ο πόλεμος δεν είναι τίποτε άλλο από μια αντιπαράθεση φυσικής ισχύος και πρώτιστα φυσικής ορμής μεγάλων στρατηλατών. Και ποιος μπορεί να γλυτώσει από την τυραννία της φύσης — «καὶ τι γὰρ δεῖ πρὸς φύσιν καὶ τὴν ἐκ ταύτης τυραννίδα ποιεῖν;» (V, 5, 4). Άλλωστε και το Βυζάντιο «φύσει ἀρχεὶ των ἄλλων ἐθνῶν». Επειδή συχνά η φυσική ισχύς των αντιπάλων είναι ισοδύναμη, αυτό που κάνει να γέρνει η ζυγαριά είναι η πανουργία¹². Σε καμμία ωστόσο περίπτωση δεν πρέπει κανείς να ξεχνά ότι: «εὐρήνη μὲν γὰρ τέλους ἐστὶ πολέμου παντός» (XII, 5, 2). Το να θέλει κανείς τον πόλεμο για τον πόλεμο είναι υπόθεση «ἀνοήτων στρατηγῶν, δημιουργῶν», και των «ἄλλθρον πραγματευομένων της πόλεως» (XII, 5, 2). Η Άννα Κομνηνή καταδικάζει οποιαδήποτε βίαιη συμπεριφορά, κάθε παραφορά, ακόμη και στην ιδιωτική ζωή, σύμφωνα με το λεχθέν από τον απόστολο Παῦλο: «χείρας ταχέως μηδενί ἐπιτίθει» (1, 8, 7 = Α΄ Τιμ. 5, 22)¹³. Το ιδανικό του Βυζαντινοῦ είναι η αυτοσυγκράτηση, η αυτοπει-

11. «Ὅσα τα της τύχης ἔχου μὲν αἶρει τὸν ἀνθρώπινον βίον ὅτι ἐπιμαυδῶν αὐτῷ θέλῃσαι, καὶ δόγμα βασιλευν αὐτῷ περιπέθει καὶ περιτορρεῖται τα πέλδρα· ἐπὶν δὲ τος οὐρές ποτέος ἐπισπείη, ἀντὶ της πορφυρέδος καὶ των σπαρμάτων τα μέλανα ῥέη καταμυρνεύουσιν» (III, 1, 1).

12. «Ἐγὼ μὲν οὖν ἀνδρείαν οἶμαι, ὅταν τις οὖν εἰςβουλία της νίκης κρατήσῃ· το γὰρ θυμαυδὲς της νίκης καὶ ἀραστήρων ἀνέν τὸν φρονεῖν καταπορούμενον γίνεται καὶ θράσος ἐστὶν ἀντὶ θάρρους... Καὶ πρώτη ἐστὶν ἀρετῶν ἡ στρατηγῶν σοφία ἀπὸσθαι νόον αἰνιδόνων· τέχνη δ' ἡνίκος περιέσθαι φρόνησι, φρονὶ Οὐρανος. Το γὰρ μετὰ κινδύνου νικᾶν καὶ ἡ Καθάρθεν παρομοία διαφαιλεῖται» (XV, 3, 2).

13. Ἀς δοῦμε, για παράδειγμα, το μᾶλλον μελανό πορτραίτο του βυζαντινοῦ Ἰταλοῦ, ο οποίος μαζὶ με τα διαλεκτικά επιχειρήματα, συνήθιζε καὶ νὰ βιαιοπραγῇ. Ἀκόμη καὶ ο ἴδιος σεβαστοκράτορας Ἰσαάκι, «ποῦτο μόνον εἶχε φόβου ἄξιον ἐν τοῖς πολέμοις οὐκὸς θείος, ὅτι πρὸς συμβολὰς ἀκαπίκτητος ἦν» (III, 3, 5) — «οὐδὲ γὰρ ὅλος τὸν θυμὸν περικατακρούοντα χαλινωγεῖν ἠπίστατο, πα-

θαρχία, η συνέχεια δηλαδή της ρωμαϊκής *gravitas*, στωϊκής καταγωγής και επιδεξιότητας¹⁴. Ζητούμενο, λοιπόν, είναι η σταθερότητα του χαρακτήρα, όσχετα με τα κάθε λογής εξωτερικά συμβάντα: «ειώθασι γὰρ οἱ φρόνημα στάσιμον ἔχοντες ἐμμένειν ἐφ' οἷς ἂν κρίνωσι, τῶν δ' ἔξωθεν ἐπισημαίνοντων καταφρονεῖν... τοὺς πύργους φιλάσπονδες» (Π, 9, 3-4). Η μεταφορά του πύργου, στωϊκής και αυτή επίδρασης¹⁵, είναι πολύ συχνή στην Άννα και αναφέρεται στην οικοδόμηση ενός εσωτερικού εαυτού αδιατάρακτου μπροστά στις εναλλαγές της Τύχης. Τα φυσικά χαρίσματα, χωρίς την εσωτερική αυτή διεργασία, μονάχα «εἰς θάμβους καὶ τέρψιν τοὺς πολλοὺς ἐκκαλοῦμενα», είναι χαρίσματα που θαμνώνουν τους πολλούς, εξωτερικά και μόνο.

Το πολιτικό αντίκρισμα της αυτοπειθαρχίας, από την άλλη, είναι η απόκριση τῶν πραγματικῶν στόχων τοῦ πολιτικοῦ ἀνδρᾶ: «ο βασιλεῖς... τὴν μὲν καρδίαν παλλομένην εἰς θεῖον καὶ οργὴν ἐτίσχεν αὐτίκα... ἐταμεινέτο δὲ καὶ ὑπάρυττε τὴν οργήν» (VII, 9, 4, καὶ σε πολλὰ ἄλλα σημεία ἐπίσης). Ἐχοῦμε δηλαδή νὰ κάνουμε ἐδῶ μὲ τὴν προβολὴ μίας ἀξίας ποὺ λειτουργεῖ σε πολλαπλὰ ἐπίπεδα: στὴ γλώσσα, ὡς καλολογία, στὴν ἠθικὴ, ὡς αὐτοσυγκράτηση, στὴν πολιτικὴ πρακτικὴ, ὡς ἀπόκριση. Ὅποωδήποτε, σε κάθε περίπτωση, ὁ χρόνος

μετέρετο δὲ καὶ ὑπὸ φιλοῦ εἰ ἔταχε ρήματος» (VIII, 8, 3).

14. Παράδειγμα, ἡ ψευδαῖμα τοῦ αυτοκράτορα ὅταν ἀναγγέλλεται στὴν αὐτὴ ἡ ἐνοβλή τοῦ νοβμανδοῦ Βασιμούντου. Ὅλοι παύονται ἀπὸ τὸν φόβο τοὺς, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο, ὁ ὁποῖος ἔρχεται καλεῖ στὸ τραπέζι γιὰ τὸ γεῖμα, ἀφήνοντας τὶς ἐννοεῖς γιὰ ἀργότερα: «Πρὸς ὄριστον, ἔφη, τὸ παρὸν τραπέμεθα· τα δὲ μετὰ τὸν Βασιμούντου αἴθερ κατασπερσθήμεθα» (XII, 9, 7). Ἀκόμη καὶ μέσα στὴ θανάσιμη ἀσθένεια, ὁ Ἀλέξιος συγκρατεῖται καὶ δὲν φωνάζει τὸν πόνο τοῦ — «οὐκ ἐνεδειχάτο μὲν ἀλγῶσι φερεπονώτατος αἰ» (XIV, 4, 2). Ὅμως, ἡ αυτοπειθαρχία τοῦ βυζαντινοῦ δὲν εἶναι δείγμα ἐξαιρετικῆς προσωπικότητας καὶ μόνο, ἀλλὰ βασίζεται στὴν πίστη καὶ στὸ φόβο τοῦ Θεοῦ, δηλαδή στὴν εὐσέβεια. Ὁ Ἀλέξιος ἦταν πολὺ εὐσεβής: «Ἦν γὰρ καὶ εἰς θεὸν μεγίστην ἔχων πίστιν καὶ τοῖσιν μὲν εἰς μίσην δια παντός περιέχεον, ὅκουν δὲ παντάπασιν ἀπεχόμενος» (V, 4, 8) — «ἦν γὰρ ὁ βασιλεὺς οὕτως ἀνταρῶς υἱοποιώτατος καὶ τὴν ἀρετὴν καὶ τὸν λόγον, ὡς εὐτεῖν, εὐσεβείας ἀπόσης ἀρχηγός. Διδοσκαλιώτατος τε γὰρ ἦν τοῦ ἡμετέρου δόγματος καὶ ἀποστολικός τὴν προαίρεσιν καὶ τὸν λόγον» (VI, 8, 4). Τόσο, μάλιστα, περισσότερο ἐξαιρέσει ἡ εὐσέβειά τοῦ καθ' ὅσον ὁ αυτοκράτορας εἶχε κατασχέσει τὴν εκκλησιαστικὴν παρῶναια γιὰ τὴν ἀνάγκη τοῦ πολέμου. Γιὰ τὴν εὐσέβεια ὡς στοιχεῖο τῆς αυτοκρατορικῆς ἰδεολογίας, βλ. A. Guillou, «La vie quotidienne à la haute époque byzantine. "Eusebeia": piété. Une réflexion lexicographique», 17th International Byzantine Congress. Major Papers, Washington 1986, no. 189-209.

15. Βλ. P. Hadot, *La citadelle intérieure. Introduction aux Pensées de Marc-Aurèle*, Paris, Fayard, 19972, 386 σσ.

σκόπετος παρασείνει τα πάντα, «γεννά τα ἀδελὰ και αποκρύπτει τα φανερωθέντα» («τα τε ἀδελὰ φύνει και τα φανέντα αποκρυπτόμενος», Προοίμιο, I, 1 = Σοφοκλής, *Αἴας* 646). Η Άννα Κομνηνή θέλει να συμμετέσχει και η ίδια σε αυτή την κίνηση αποκάλυψης της αλήθειας, χάρη στην αντικειμενικότητά της ως ιστορικού, την οποία και διαφημίζει σε πολλά σημεία του βιβλίου της. Ωστόσο, το έργο της περιέχει σημεία περιέργης αποσιώπησης, που, όπως λέει, της επιβάλλονται από το σκληρό νόμο της Ιστορίας. Έτσι, στο πορτραίτο, που μας δίνει η Κομνηνή, της βασιλομήτορος Άννας Δαλασσηνής, η οποία ήταν υπόδειγμα ευσέβειας και η οποία εκτελούσε χρέη αντιβασιλεύς όταν ο Αλέξιος «σχῆμα βασιλείας εἶχεν, ἡ δὲ Άννα Δαλασσηνή τὴν βασιλείαν αὐτὴν» (III, 7, 5), η συγγραφέας δεν ολοκληρώνει τον πανηγυρικό αυτής της γυναίκας, της ισάξιας αν όχι καλύτερης των ανδρῶν, επειδή «τα της ιστορίας οὐχ οὕτως ἀδελαν δίδωσι τῷ ἔγγράφοντι» (III, 8, 5).

Το εγκώμιο της μητέρας της, βασίλισσας Ειρήνης Δούκαινας, ἄλλο μεγάλο υπόδειγμα ευσέβειας - παρατίμω στο πορτραίτο της στην Αλεξιάδα -, η οποία και στήριζε απόλυτα την κόρη της στις πολιτικές φιλοδοξίες της, το ολοκληρώνει η συγγραφέας, ὅλο θλίψη από τις αναμνήσεις, με αυτά τα λόγια: «ἐτροσέ μου τὴν καρδίαν ἡ τῶν ρηθέντων μνήμη και ὥστερ εἰς πέλαγος ἄλλων διηγημάτων ἐπέπτωκα. Ἀλλὰ με θεσιμὸς ιστορίας ἀπείργει» (V, 9, 3). Για τον ἀδελφό της Ανδρόνικο, που επίσης την υποστήριξε στην προσπάθειά της να οικειοποιηθεί τον θρόνο, και που πέθανε νέος, λέει: «μονωδεῖν με το ἐπὶ τούτῳ πάθος ἐφιάζεται, ἀλλ' ὁ της ιστορίας νόμος ἐκείθεν αὐθὺς ἀπείργει» (XV, 5, 4). Και πάλι ο καταθλιπτικός νόμος της ιστορίας.

Ποια είναι τα αἷτια αὐτῶν των ξαφνικῶν αποσιωπήσεων; Δεν πρόκειται για απλές παραλείψεις ή «ἐλλείψεις» ὥπως λέγονται στην τεχνική γλώσσα της ρητορικής. Η «ἐλλειψη» συνιστά μια παράλειψη που εἴκοια μπορεί να συμπληρωθεί, είναι δηλαδή στοιχείο ὕφους ή λάθος σύνταξης. Η «αποσιώπησης» είναι κάτι σημαντικότερο: «Αποσιώπησης ἐστὶ λόγος ἐπιτείνων το παρασιωπώμενον, ή παραλείπων το γινωσκόμενον, ή σιωπῶν το αἰσχρον»¹⁶. Μια εκδοχή για τον λόγο αὐτῶν των αποσιωπήσεων¹⁷, βρίσκουμε στην ἀγνῆση της περιγέτισσης να

¹⁶ Αλεξάνδρου, *Περὶ Σχημάτων*, ἔργο που βρίσκουμε και σε βυζαντινὲς συγγραφεῖς ῥητορικῶν μεθόδων, C. Walt, *Rhetores Graeci* IV, ανατύπωση Osnabrück, 1968, σ. 450.

¹⁷ Οκ «αποσιωπήσεις» αὐτῆς της Άννας ἔχουν ἤδη ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τον B. Leib («Les silences d'Anne Comnène ou ce que n'a pas dit l'Alexiade», *Byzantinodanica* XIX/1, 1958, σσ. 1-11), ο οποίος

τιθέσει τα της αιρέσεως των Βογομίλων: «με καλῶς και αιδῶς, ὡς πον φησιν ἡ καλὴ Σαπφώ, ὅτι συγγραφεῖς ἔγωγε γυνή και της πορφύρας το τιμωτάτον και των Αλεξίου πρώτιστον βιάστημα τα τε εις ακοήν πολλῶν ἐρχόμενα αιγής ἀξια. Βοῦλομαι μεν γράφειν, ἵνα το πλήρες της των Βογομίλων παραστήσω αιρέσεως· ἀλλ' ἵνα μη την γλῶτταν μολύνω την εμαυτής, παρήμι ταῦτα» (XV, 9, 1). Και αλλοῦ, προκειμένου να αποσιωπήσει μια ατιμία, ἡ ὁποία εἶχε σχέση με τον Πάπα, γράφει: «εἶπον αν και την ἔξριν, ει μη με και γυναικεία και βασιλική ἐπέχεν αιδῶς» (I, 8, 3). Αυτὴ ἡ φράση, «γυναικεία και βασιλική αιδῶς», κλείνει μέσα της τὴν οὐσία, κατὰ κάποιο τρόπο, της ὑπαρξης της Κοιμητής: εἶναι μια γυναίκα βασιλική, βασιλικῆς καταγωγῆς, πορφυρογέννητη ὅπως τόσο συχνά επιμένει να λέει, και με βασιλικές βλέψεις, καθόσον πρωτότοκη, και φιλόδοξη. Ἡ αναφορά ὅμως στην «αιδῶ» δεν ἀκυρώνει, ὅραγε, τις πολιτικές φιλοδοξίες της, ὡς χαρακτηριστικό γυναικείας ψυχροσύνης, ιδιωτικῆς και διόλου δημόσιας φρόνης; Αντίθετα, ἡ «αιδῶς», σύμφωνα με τις αντιλήψεις της κλασσικῆς πολιτικῆς σκέψης, ἀποτελεῖ μαζί με τὴ «δίκη», κύριο στοιχείο της συγκρότησης των πολιτικῶν κοινωνιῶν, ὅπως υποστηρίζει ο Πλάτων με τον περίφημο μῦθο του Πρωταγόρα στον ομώνυμο διάλογο (322 b-d)¹⁸. Κατὰ τον Ἀριστοτέλη, ἡ «αιδῶς», συνώνυμη της «ασχῆνης», δεν εἶναι ἀρετὴ, ἀλλὰ μάλλον πάθος, αἰσθημα δηλαδή, πον χαρακτηρίζει ἰδιαίτερα τὴ νεότητα (*Ἠθικά Νικομάχεια* IV, 15, 1128 b 10 κ.ε.π.). Ἀλλοῦ, στο ἴδιο ἀριστοτελικό ἔργο, ἡ «αιδῶς» εμφανίζεται ὡς πηγή θάρρους, ὅπως στις περιπτώσεις του Διομήδη και του Ἑκτορα (III, 11, 1116 a 31). Επιπλέον, αν και δεν εἶναι ἀρετὴ, ἡ αιδῶς, εἶναι ὡστόσο και αὐτὴ μια μεσότης¹⁹.

ὅς και τις εἰρητὴ ἀναφερόμενος στην πᾶσι γίγνεται ἀπὸ τον Ἀλέξιο για τὴ διαδοχὴ της ἐξουσίας. Ὡστόσο, οφείλουμε να κάνουμε ἐδῶ μία διάκριση μεταξύ ιστορικῆς εἰρήνης και εἰρήνης ἀπὸ τὴ σκοπιά μας «ιστορίας των ιδεῶν». Ἡ πρώτη παραμένει στο ἐπίπεδο των πραγματικῶν ἀντιπαράθεσων, χαρὶς να εἰσέλθουν στις θεωρητικοποιήσεις των ἀντιπαράθεσων πον επιχειροῦν τα δρόντα πρόσφατα, ὡδὺς ὅταν αὐτὰ εἶναι υψηλῆς μορφῶσεως ὅπως ἡ Ἄννα Κοιμητὴ και πον ἐξελίσσονται, και αὐτῆς, σε μέρος της διαμάχης τὴν ὁποία ἐκφράζουν με θεωρητικούς ὅρους.

18. Βλ. και Κ. Δεσποτόπουλου, *Φιλοσοφία της ιστορίας κατὰ Πλάτωνα*, Ἀθήνα, Παταξίσης, 1983, σ. 29 κ.ε.π.

19. Ἀριστ., *Ἠθ. Νικ.* 1108 a 30-35. Στην Ἀλεξιάδα ἔχουμε ἀναφορὰ στην ἀριστοτελικὴ ἔννοια της «μεσότητος», ὅταν, σχετικά με τον νομιανό ἐκβόλτα Βεΐμανόντ, ἡ Κοιμητὴ γράφει: «ἐγὼ δ' οὔποτε πονηρὸν ἐθέσασμην μη του ὀρέθῃς τὴ ποιεῖν πόρρω πον εν πάσιν λόγοις και πρακτέοις θέοντα· ἀπηνία γὰρ τις της μεσότητος ἐκπεσὶς, πρὸς ἀπὸταρον αν των ἀρχων κτεῖται, πόρρωθεν της

Η διάκριση αυτή των διαφορών ειδών αιδούς βρίσκεται απήχηση στην Κομνηνή. Στην Αλεξιάδα βρίσκουμε κι άλλες αναφορές στον Σταγίριτη, αλλά πολύ χαρακτηριστική είναι επίσης η δυναμική σκιαγράφηση της αιδούς, ως κίνητρο γυναικείου αλλά και κοινωνικού θάρρους συνάμα, σε αντιδιαστολή προς το αίσθημα της δειλίας. Ζωντανό παράδειγμα αυτής της διάκρισης είναι η βασίλισσα Ευρήνη, η οποία π.χ. επέμενε να συνοδεύει τον Αλέξιο στις πολεμικές εκστρατείες του, κάτι ασυνήθιστο για βυζαντινή γυναίκα: «*επειδὴν δὲ μέλλοι δημοσιεύειν εαυτὴν κατὰ τινα χρῆμα αναγκαιότητα ὡς βασιλῆα, αἰδούς τε υπερπύματοι καὶ ἐρίθημα εὐθὺς ἐξηθήκει τὰς παρειάς*» (XII, 3, 2). Η αιδώς της όμως δεν ήταν δειλία, αλλά μάλλον φόβος για το καλό του αυτοκράτορα: «*οὐ γυναικῶδες τι ἐνδείξατο καὶ αἰσχυρὸς ἦθος, οἷα τὰ πολλὰ τὰς γυναῖκας ορώμεν πασχούσας, ἐπειδὴν τι φοβερὸν ἀκούσκει. Καὶ αὐτὸ τὸ χρῶμα κατηγορεῖ τῆς ψυχῆς τὴν δειλίαν, καὶ σιγνάκις ἀνακωκίζει γοερὸν ὥσπερ ἐκ τοῦ σχεδὸν αὐταῖς τῶν δεινῶν ἐρεστημένων. Ἀλλ' ἢ γε βασιλῆς ἐκείνη, καὶ ἐδεδοίκει, περὶ τοῦ αυτοκράτορος ἐδεδοίκει, μὴ τι πάθῃ ἀτοπον· δευτέρως δὲ περὶ εαυτῆς ἐπεφοβήτο*» (XV, 2, 2). Τι αντίθεση ἀνάμεσα σ' «*ἐκείνη, χρῆμα θαυμάσιον εἰς αἰδῶν*» (XII, 3, 3) και τους προαναφερθέντες «*ἀναισχύντους πράττοντες*»²⁰.

Ας θυμηθούμε ότι η Άννα περηφανευόταν στο «Προοίμιό» της για τις γνώσεις της περί της πλατωνικής και αριστοτελικής φιλοσοφίας. Είναι γνωστό το εδαφικό βάρος που είχε κατά τον Μεσαίωνα ο αριστοτελισμός. Αυτό ισχύει πολύ περισσότερο για την περίπτωση της Κομνηνής, η οποία, σύμφωνα με μαρτυρία του Γεωργίου Τσρνίκη²¹, διατηρούσε κύκλο σχολιαστών του Αριστοτέλους, ανάμεσα στους οποίους και ο προαναφερθείς Ευστράτιος Νικαίας και, κατά

αργότες έστρεψεν» (X, 11, 4). Η αριστοτελική επιλογή είναι ολοφάνερη. Τέλος, η φράση «*με καλεῖται αἰδῶς*», που εἶδαμε παραπάνω και την οποία η Άννα αποδίδει σωστά στη Σαπφώ, βρίσκουμε και στον Αριστοτέλη, που παραθέτει ολόκληρη τη σχετική στροφή (Ρητορ. 1367a 10).

20. Σύμφωνα με νεώτερους ιστορικούς, την εποχή του Αλέξιου παίζερε ένα δράμα κατά το οποίο συγκαταστήσαν οι ανδρικές και γυναικείες φιλοδοξίες για την εξουσία στη διαμάχη αυτή ο Αλέξιος, τον οποίο ο Lemerle χαρακτήρισε κάποτε ως «αδένειμο» μπροστά στις γυναίκες, αναδείχθηκε νικητής βλ. B. Hill, «Alexios I Komnenos and the imperial women», στο M. Mallet-D. Sneythe (επιθ.), *Alexios I Komnenos*, Belfast Byzantine texts and translations, Belfast 1996, σσ. 37-54.

21. B. George et Dimitrios Tornikés, *Lettres et Discours*, (επιθ. J. Darrouzès), Paris, 1970, σ. 283 βλ. επίσης, R. Browning, «An unpublished funeral oration on Anna Komnena», *Proceed. Camb. Philol. Soc.* 188, 1962, σσ. 1-12.

πάσα πιθανότητα, ο Μιχαήλ Εφέσιος²². Και οι δύο τους συνέγραψαν σχόλια στα *Ηθικά Νικομάχεια*²³ αλλά και σε άλλα έργα του Αριστοτέλους. Ωστόσο, στα σχόλια αυτά δεν αγνοείται η πλατωνική φιλοσοφία, ούτε από τον Ευστράτιο²⁴, ούτε από τον Μιχαήλ²⁵, οι οποίοι επιδεικνύουν την ίδια πλατωνικο-αριστοτελική παιδεία που επικαλείται και η Κομνηνή. Σημαντικό είναι το γεγονός ότι ο Μιχαήλ σχολίασε και τα *Πολιτικά* του Αριστοτέλους²⁶, και μάλιστα ο σχολιασμός του αυτός είναι μοναδικός στον Μεσαίωνα ύστερα από μια μακρά περίοδο λήθης του έργου. Όλα αυτά συνηγορούν υπέρ μίας σημαντικής παρουσίας της κλασσικής πολιτικής φιλοσοφίας στην ιστορική και πολιτική σκέψη της Άννας Κομνηνής²⁷.

Η αποσιώπηση, λοιπόν, τίθεται εδώ ως πολιτική κίνηση πολιτικής γυναίκας. Ωστόσο, σε κάποια στιγμή, η Κομνηνή θα υπερβεί το νόμο της ιστορίας που της υπαγορεύει τη σιωπή, «θεσμούς ιστορίας υπερεκκρίπτειν *έρχομαι*» (XV, 11, 2), εκθέτοντας ταυτόχρονα και τα αίτια της σιωπηλής στάσης της. Πρόκειται για τη μεγάλη σπηνή, το τελευταίο κεφάλαιο, όπου περιγράφεται ο θάνατος του αυτοκράτορα, όταν ο πανηγυρικός αλλάζει σε μονωδία και οι αναγνώστες γινόμεστε μάρτυρες μιας αλλαγής τόσο στη μορφή όσο και στο περιεχόμενο:

22. Βλ. H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Α', κεφ. 1ο: «Φιλοσοφία» (μπαρ. Α. Μπινάκης), Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1987, σσ. 81-83, και P. Moraux, «Les manuscrits d'Aristote», *D'Aristote à Bessarion*, Québec, Les presses de l'Université Laval, Les conférences Charles de Koninck, 1970, σ. 77.

23. Τα σχόλια αυτά εκδόθηκαν στη σειρά *Commentaria in Aristotelem Graeca* τ. XX, εκδ. G. Heylbut, Berlin 1892. Ο Ευστράτιος σχολίασε τα βιβλία 1 και 6, και ο Μιχαήλ τα βιβλία 5, 9 και 10 των *Ηθικών* (βλ. Α. Μπινάκης, «Η αριστοτελική ηθική στο Βυζάντιο», *Η αριστοτελική ηθική και οι επιδράσεις της*, (εκδ. Δ. Ν. Κούτρας), Αθήνα, Εταιρεία Αριστοτελικών Μελετών το «Λόκιον», 1996, σσ. 252-259, ιδίως σσ. 254-256).

24. Βλ. *Commentaria* ..., σσ. 39, 24 κ. επ.

25. Βλ. *Commentaria* ..., σσ. 483, 3 - 515, 30 - 537, 13 - 579, 5 - 598, 23 κ.α.

26. O. Immisch (εκδ.), *Aristoteles. Politica*, Leipzig, Teubner, 1929¹, σσ. XVII-XXI και 293-327 (βλ. Α. Μπινάκης, «Αγνοήθει στο Βυζάντιο η πολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλους», *Φιλοσοφία και Πολιτική*, Αθήνα, Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία, Καρδαμίτσα, 1982, σσ. 230-236).

27. Βλ. G. Anabatzi, «L'aristotélisme politique d'Anne Comnene», *Η κατ'Αριστοτέλη πολιτική ισότητα και δικαιοσύνη και τα προβλήματα της σύγχρονης κοινωνίας*, (εκδ. Δ. Ν. Κούτρας), Αθήνα, Εταιρεία Αριστοτελικών Μελετών το «Λόκιον», 2000, σσ. 28-36. Για τον R. Κατίκι («Η αρχαιομάθεια...» και «Άννα η Κομνηνή...», ό.π.) η μορφή της Αλεξάνδρας προέρχεται από τη μίξη του ιστορικού είδους με το έπος, κάτι που οφείλεται στην αγάπη της μεσαιωνικής φεουδαρχίας για το επικό στοιχείο.

κατ' αρχάς, η Άννα και η μητέρα της υποπίπτουν στο αμάρτημα του γοητού θρόνου, ανάρμοστο για βυζαντινές δεσποσύνες, πραγματική προσβολή ενάντια στη βυζαντινή αυτοσυγκράτηση. Κατά δεύτερον, όμως, η χαλάρωση αυτή της αυτοσυγκράτησης επιτρέπει να ριφθούν υπόνοιες για την ικταρπαγή του θρόνου από τον Ιωάννη Κομνηνό, αδελφό της Άννας. Την ώρα που οι δύο γυναίκες, η βασίλισσα Ειρήνη και η καισάρισα Άννα κλαίνε για το επερχόμενο τέλος του αυτοκράτορα και προσπαθούν να τον πείσουν να κλίνει υπέρ της διαδοχής του σιζάνου της Άννας, Νικηφόρου Βρυέννιου, «ο της βασιλείας διάδοχος ... επέσπευδε την εξέλευσιν και ητείγτο εις το μέγα παλάτιον» (XV, 11, 17), προκειμένου να διασφαλίσει την αναρρόχηση του στο θρόνο. Η προσπάθεια της βασίλισσας και της κόρης της απέτυχε. Το ίδιο βράδυ, ο άρρωστος αυτοκράτορας, ερισταλειμμένος, άφησε την τελευταία του πνοή²⁸.

Συμπερασματικώς, οφείλουμε να κάνουμε εδώ την υπόθεση κατά πόσο η ιστορική συγγραφή της Άννας Κομνηνής, παράλληλα με το αίτημα για γλωσσική και υφολογική καθαρότητα εκφράζει και ένα σύστοιχο κάπως αίτημα για πο-

28. Η άποψη του Leib, την οποία και συμμερίζομαστε, είναι ότι η τελευταία σκηνή του βιβλίου φέρει όλες τις «αποδυναμώσεις» της Αλεξιάδας: «Για τους γνώστες, η σκηνή που διαδραματίζεται δίπλα στο κρεβάτι του μιλιοθανάτου είναι τραυματική και οδυνηρή, ιδίως μέσα σε αυτό το σηκωτό και πίσω από την εξωτερική του όψη. Η Άννα Κομνηνή λέει την αλήθεια, αλλά δεν λέει τα πάντα σχετικά με τα αίτια της βαθιάς δυστυχίας της (η υπογράμμιση δική μου)» βλ. B. Leib, *Les alexandres...*, ό.π., σ. 8. Ο Leib στηρίζει την εφημερία του όχι μόνο στην Αλεξιάδα, αλλά και στην *Επιτομή του Ζωναρά*. Να σημειωθεί ότι νέα κριτική έκδοση της Αλεξιάδας ετοιμάζουν οι Αθην. Κομνηνίτες και D. R. Reinsch για το *Corpus Fontium Historiae Byzantinae - Series Berolinensis* πρ. Αθην. Κομνηνίτες, «Άννα Κομνηνή, Αλεξιάς. Προβλήματα αποκατάστασης του κειμένου», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 1993, τόμ. 68, τεύχ. 1, σσ. 216-246. Στην παραπάνω ανακοίνωση, ο συγγραφέας προβαίνει σε αποκατάσταση, σε πολλά σημεία, του κειμένου, στο τελευταίο και πολύ σημαντικό κεφάλαιο του βιβλίου. Οι διορθώσεις, πάντως, δεν δείχνουν κάποια υποχώρηση της τάσης για γενοκτονία της Κομνηνής, το αντίθετο μάλιστα. Τέλος στην Αλεξιάδα συναντούμε κριτική της σπουδίας του διαδόχου — «αφελότητα των διαδεξαμένων τα σκήπτρα» (XIV, 7, 5) ενώ ο μόνος φίλος που εκφέρεται για τον Αλέξιο σ'ολόκληρο το έργο της Κομνηνής είναι η τράφηση που υπήρξε, παρά την χάρη που τους δόθηκε, οι σπουδαστές Διογένης και Κωνσταντίνος Κατακαλίν : «οι δε και ο βασιλεύς παρά τούτων παρηγορηθείς ενδόξωσαν ή και το παν της εκείνου γνώμης ην, θεός αν εδείξαι έγωγε τίς ου πόνον τι γινώσκων έχω βαθείας» (IX, 9, 6). Η ίδια, άλλωστε, η Άννα βελώνεται : «Η γε και άτη τον πατέρα σφαλλόμενον ίδωμι, άντικρις και παραβέβω τον νόμον τον φυσικών και της αληθείας έρχομαι, φίλον μιν και τούτων ηγουμένη, φιλέωσαν δε την αλήθειαν έρωται» (XIV, 7, 3).

λιτική «καθαρότητα», ιδίως σε θέματα δικαίου διαδοχής²⁹, μέσα από μια εξομικευμένη πρόσληψη του δυναστικού αισθήματος, θεωρητικοποιημένη μάλιστα με στοιχεία κλασσικής πολιτικής φιλοσοφίας.

29. Για το δίκαιο διαδοχής στο Βυζάντιο, βλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, «Εκλογή, αναγόρευσις και στέφας του Βυζαντινού αυτοκράτορος», *Πραγμασίαι της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 22ος, εν Αθήναις, 1957 και Ι. Ε. Καρκαρινόπουλος, «Αυτοκρατορική διαδοχή», *Η πολιτική θεωρία των βυζαντινών*, Θεσσαλονίκη 1992, 43-45. Για την ανάπτυξη του δυναστικού αισθήματος τον 11ο αι., βλ. Μιχαήλ Ψιλλού, *Χρονολογία XXVI* (I.102.1-16), ένα απόσπασμα που αναφέρει και ο Ι. Ε. Καρκαρινόπουλος, *Η Βυζαντινή Ιστορία από τις πηγές*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 36.